Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Leksikologija i leksikografija I: Leksikografski postupak

Halilović, Senahid

2022-12-31

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/items/6ca51dde-2a77-4899-84dc-e2515e45155a

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/

DOI: 10.5644/PI2022.206.10

PRIKAZ POMENSKO POVEZANIH IZTOČNIC V SLOVARJU PREGOVOROV IN SORODNIH PAREMIOLOŠKIH IZRAZOV

Matej Meterc
Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU
Novi trg 4, 1000 Ljubljana
matej.meterc@zrc-sazu.si

Apstrakt

Slovar pregovorov in sorodnih paremioloških izrazov pri posamezni paremiološki iztočnici navaja pomensko povezane izraze, če so bili že vključeni v slovar. V prispevku opisujemo, katera semantična razmerja so zajeta v slovarskem podatku o pomensko povezanih iztočnicah in na kakšen način. Ne gre namreč le za sinonimijo, hipernimijo in antonimijo. V ta slovarski podatek je vključena tudi povezava med ustaljenimi antipregovori in velerizmi ter izrazi, iz katerih so s parodičnim posegom nastali. Posebnost tega slovarskega podatka je tudi pomensko povezovanje intersubjektivnih frazemov oziroma frazeoloških replik.

Ključne besede: paremiologija, frazeologija, leksikografija, slovar, frazeološka semantika

1. Uvod

Slovar pregovorov in sorodnih paremioloških izrazov je rastoči paremiološki slovar na portalu Fran, ki ga ureja Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU. To je prvi specializirani paremiološki slovar sodobne slovenščine. Teoretična zasnova, oblika in prikaz prvih 130 iztočnic so bili pripravljeni v okviru podoktorskega projekta, ki ga je podprla Agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS), frazeografske metode, ki jih uporabljamo, pa predstavljene v nekaj znanstvenih člankih (Meterc 2019, Meterc 2021). Prve iztočnice slovarja so bile objavljene leta 2020 (130 paremij), naslednja prirastka v letih 2021 in 2022 pa sta štela podobno število iztočnic, tako da slovar po objavi tretjega prirastka decembra 2022 šteje 400 iztočnic[1].

[1] Prispevek je bil izveden v okviru programa P60038.

1. 1. Paremiološke iztočnice in slovarski podatki o njih v slovarju

Slovar nastaja zlasti s pomočjo analize gradiva v različnih jezikovnih korpusih (npr. Gigafida, Metafida) in tudi gradiva iz drugih virov, osredotoča pa se na paremiološke iztočnice v sodobni slovenščini (od začetka 90. let 20. stoletja), kar je povezano s časovnim fokusom omenjenih korpusov. Sodobna raba izraza mora biti potrjena v nekaj različnih virih, pri čemer ne moremo upoštevati tako imenovanih neprototipnih zgledov rabe (Čermák 2014: 115–117), čeprav pri manj pogostih paremioloških izrazih oziroma paremijah tudi podatek o takih zgledih rabe beležimo v slovarski bazi. Poleg jezikovnih korpusov za nastajanje slovarja uporabljamo tudi različne ankete, npr. anketo o 918 paremijah med več kot 500 govorci, ki je bila osnova za določitev slovenskega paremiološkega minimuma in optimuma (Meterc 2017), ankete o frazeoloških replikah (Meterc, Pallay 2020) ter različne kratke ankete na socialnih omrežjih.

Paremiološke iztočnice, ki jih analiziramo za slovar, prihajajo iz različnih virov: različno starih slovenskih paremioloških zbirk (npr. ISN), specializiranih paremioloških in frazeoloških anket (npr. Meterc 2017, 2021), sprotnega terenskega zapisovanja ter sistematičnega iskanja po jezikovnih korpusih, družbenih omrežjih (npr. Twitter) in internetu širše ter digitalizirani periodiki in leposlovju.

Slovar predstavlja osnovno obliko paremije, ki je v rabi najpogostejša glede na podatke v korpusih sodobnega slovenskega jezika (Meterc 2019), prikazuje pa tudi druge variante, če je njihova ustaljenost potrjena z vsaj nekaj različnimi prototipnimi zgledi rabe po merilih Františka Čermáka (2014: 115–117). Paremije so v slovarju navedene pod vsako izmed svojih polnopomenskih leksikalnih sestavin (tako osnovne oblike kot tudi variant): te leksikalne frazeološke sestavine nastopajo v vlogi naditočnic, najdljivih preko brskalnika slovarskega portala Fran (pod naditočnico *danes* se tako trenutno nahajata paremiji *Danes jaz, jutri ti* in *Danes si, jutri te ni* z izrazom *danes* v osnovni obliki in paremija *Nič ni zastonj* z izrazom *danes* v eni izmed njegovih variant.

Slovar navaja podatek o tipu paremiološkega izraza. Pomenska razlaga je prilagojena tipu paremiološke iztočnice oziroma paremiološkemu žanru – za vsakega izmed njih je ustvarjen model pomenske razlage (Meterc 2022):

– pregovor (npr. *Kdor čaka, dočaka*): izraža prepričanje o zakonitosti dogajanja ali stanja in podaja nauk;

– rek (npr. *Iz te moke ne bo kruha*): opisuje značilnost dogajanja ali stanja brez podajanja nauka;
– vraža/verovanje (npr. *Črepinje prinašajo srečo*): izraža verovanje o zakonitosti dogajanja ali stanja
– (frazeologizirani) slogan (npr. *Važno je sodelovati, ne zmagati*): izraža poziv k dogajanju ali stanju, pri čemer lahko podaja nauk;
– antipregovor (npr. *Kdor drugemu jamo koplje, je grobar*): na parodičen način izraža zadržanost do zakonitosti dogajanja ali stanja in nauka, ki ga izraža konkreten pregovor;
– velerizem (npr. *Bomo videli, je rekel slepec*): izraža zadržanost do sporočila konkretnega (paremiološkega ali neparemiološkega) izraza s tem, da ga predstavi v premem govoru in s parodičnimi okoliščinami premega govora;
– nekonvencionalna replika (*Hvala ni za v žep* na izjavo *Hvala*): izraža šaljiv, igriv, namerno neumesten odziv na izjavo sogovornika na izjavo sogovornika.

Med pregovori in reki razlikujemo po klasifikaciji Jozefa Mlacka (1983: 131), ki kot razlikovalno lastnost izpostavlja razliko v splošnosti (pregovor) in konkretiziranosti pomena (rek), iz katerih izhajata tudi prisotnost ali odsotnost didaktičnega nauka v teh dveh paremioloških žanrih.

Raba vsake paremiološke iztočnice je prikazana z avtentičnim in včasih le minimalno prilagojenim zgledom rabe (zlasti) iz jezikovnega korpusa. Praviloma gre za zgled osnovne oblike in za nekaj zgledov variant, pri čemer skrbimo, da zgledov ni preveč; večinoma za ponazoritev ene iztočnice navajamo od dva do štiri zglede. Če ob iztočnici prikažemo več zgledov, pazimo, da zgledi ne bi bili predolgi, kljub temu, da so običajno za prikaz tako pomensko kompleksnega izraza kot je paremiološki, potrebni nekoliko daljši zgledi, kot je to v navadi pri leksikografskem opisu enobesednih iztočnic.

2. Slovarski podatek o pomensko povezanih paremijah

Pri posamezni paremiološki iztočnici slovar navaja pomensko povezane paremije, če 1. obstajajo in 2. če so bile že vključene v slovar. Prikazujemo naslednja semantična (in pragmatična) razmerja:

1. razmerje med sopomenkama;
2. razmerje med hipernimom in hiponimom;
3. razmerje med antonimoma;

4. razmerje med antiparemijo, njenim izhodiščnim izrazom in izrazi, ki so pomensko povezani z izhodiščnim izrazom;
5. razmerje med frazeološkima replikama na isti stimul (izjavo govorca A).

Poleg pomenske bližine in (včasih le delnega) pomenskega prekrivanja gre za pomensko nasprotnost, parodiranje pomena (pri antiparemijah, med katerimi so najpogostejši antipregovori) ali pa za identično pragmatično funkcijo (odziv na isti stimul pri frazeoloških replikah). Vprašanju antiparemij in antifrazemov se bomo na kratko posvetili v podpoglavju 2.2.3. Pri opredelitvi pomenskih razmerij uporabljamo Ďurčevo jezikovno-sistemsko tipologijo, ki je oprta na tipologijo iz slovaške leksikologije (Dolník 1987: 129–131), posebej pa prilagojena za paremiologijo ter preizkušena na medjezikovnih paremioloških ustreznicah (Ďurčo 2012: 91–95, Meterc 2017: 120–139).

Blizuzvočnost (paronimija) v slovarju ni prikazana. Paremiološke blizuzvočnice (paronime) v slovarju lahko najdemo, ker so navedene pod skupnimi leksikalnimi sestavinami v vlogi slovarskih nadiztočnic. Taki blizuzvočnici sta na primer rek *Svet je res majhen* s pomenom »opisuje situacijo, v kateri v kakem okolju, zlasti v tujini, govorec presenetljivo naleti na koga, ki je iz drugega, zlasti domačega okolja« in pregovor *Svet je vedno manjši* s pomenom »izraža, da je svet vedno bolj globaliziran, povezan, zlasti prometno«. Ti dve blizuzvočnici najdemo tako pod nadiztočnico *svet* kot tudi pod nadiztočnico *majhen*.

Trenutno ima v slovarju malo več kot polovica od leta 2000 do 2022 objavljenih paremioloških iztočnic (247 od 400) navedeno vsaj eno pomensko povezano paremiološko iztočnico.

2. 1. Vizualni prikaz pomensko povezanih izrazov v slovarju

Seznam pomensko povezanih paremij se nahaja po ponazarjalnem gradivu (zgledih rabe paremiološke iztočnice) z opisom »pomensko povezano«. Vsak navedeni pomensko povezan izraz je opremljen z internetno povezavo do slovarskega gesla tega izraza. S prehodom kurzorja po pomensko povezani paremiji se prikaže tooltip s pomensko razlago te paremije, kar slovarskemu uporabniku omogoča takojšnjo primerjavo z razlago iztočnice, pri kateri se nahaja, že brez klika na pomensko povezano iztočnico in ogleda njenega slovarskega gesla, kar pa tudi lahko stori s klikom nanjo.

2. 2. Vpliv podatka o pomensko povezanih paremijah na izbiro izrazov za slovarske iztočnice

Ker gre za rastoči slovar, iztočnicam, ki so bile že objavljene v preteklosti, ob vsaki letni posodobitvi dodamo podatek o pomensko povezanih izrazih, ki so bili v slovar vključeni ob aktualnem slovarskem prirastku.

Ob izbiranju paremij za vključitev v *Slovar pregovorov in sorodnih paremioloških izrazov* uporabljamo več meril. Čeprav so iztočnice v slovarju prikazane pri posameznih leksikalnih sestavinah njihove osnovne oblike in variant, posamezna leksikalna sestavina ni ključna za vključevanje nadaljnjih paremij v slovar. To v praksi pomeni, da vanj npr. ne vključujemo prednostno optimalnega nabora paremij s sestavino *mačka*. Merilo poznanosti in pogostnosti paremije je za nas pomembno (Meterc 2017: 213, 2021: 6–7), vendar prav tako ni vedno odločilno, saj si v slovarju želimo poleg zelo poznanih in pogostih paremij (prednostno teh, ki so se uvrstile v slovenski paremiološki optimum), prikazati tudi mnoge manj poznane in manj pogoste izraze (vseeno pa prisotne v rabi).

Zaradi želje po prikazu podatka o čim več pomensko povezanih paremijah se pogosto odločamo za prednostno uvrščanje takih izrazov v slovar v istem ali naslednjem slovarskem prirastku. Pozornost, ki jo med leksikografskim delom posvečamo pomenskim razmerjem med iztočnicami, nam pogosto pomaga ugotoviti drobne pomenske razlike med njimi in s tem precizirati slovarsko pomensko razlago.

2. 3. Primeri različnih pomenskih razmerij med pomensko povezanimi iztočnicami

V nadaljevanju si bomo ogledali primere različnih pomenskih razmerij, ki so prikazana v slovarju. Primere paremij bomo navajali s pomenskimi razlagami in z zgledi rabe, s katerimi so opremljene v slovarju, slovarski podatek o variantah izraza pa bomo izpustili.

2. 3. 1. Sopomenskost (sinonimija)

Prava sopomenskost je razmerje formalne disjunkcije in pomenske identičnosti (Đurčo 2012: 91–95), paremiološka izraza pa sta v takem razmerju tudi, če izhajata iz enakega konstrukcijskega vzorca npr. Brez X ni Y: *Brez muje se še* čevelj ne obuje in *Brez potu ni medu* – »izraža, da se je za dosežek, uspeh treba potruditi«.

Izraza sta v rabi zamenljiva, o čemer se lahko prepričamo iz naslednjih zgledov:

(1a) Ker *se brez muje niti čevelj ne obuje*, morate tudi vi za nagrado nekaj narediti;

(1b) Šefi nordijskih disciplin vedo, da mojstri ne padajo z nebes. Tekači sedaj dobro vedo, da *brez potu ni medu*.

Neprava oziroma ekvipolentna sopomenskost je po Ďurču (2012: 91–95) razmerje formalne disjunkcije in pomenske ekvipolentne opozicije, pri kateri imata izraza skupne denotativne pomenske sestavine ter skupne in različne konotativne pomenske sestavine. V naslednjem primeru gre za razliko v vulgarnosti, grobosti enega izmed sinonimov, imata pa enako pomensko razlago: *Jeza škoduje lepoti* in *Od jeze rit raste* – »izraža, da jeza ni koristna, zlasti zaradi vpliva na videz, počutje; izraža spodbudo k pomiritvi«. Iz njunih slovarskih zgledov rabe se lahko prepričamo, da sta pregovora v konkretnih besedilih zamenljiva:

(2a) Le mirno, le mirno, ne razburjaj se preveč, ker *jeza škoduje lepoti*;

(2b) Mlada lepotica se zelo rada jezi. Priporočamo ji, naj se spomni reka, da *jeza škoduje lepoti*;

(2c) »Kam pa drvijo, strele frdamane!« sem brundal v brado, ampak jezil se seveda nisem preveč. *Jeza*, pravijo, *škodi lepoti*;

(2č) Čeprav *jeza škoduje zdravju*, strokovnjaki menijo, da jo lahko izkoristite tudi sebi v prid;

(2d) Kaj se pa jezite? Kaj ne veste, da *od jeze rit raste*?!;

(2e) Tole bom napisala čisto pomirjeno, ker *od jeze rit raste* in to ni dobro;

(2f) Pizditi se ne splača, ker *od jeze samo rit raste*.

Zanimivo je pomensko povezovanje večpomenskih paremioloških izrazov z izrazi, katerih pomeni so sopomenski enemu izmed njihovih pomenov. Če imamo večpomenski izraz (3a) s pomenoma A in B in je ta pomensko prekriven z izrazom (3b) samo v pomenu A, poleg njiju pa obstaja še izraz (3c), ki je z izrazom (3a) prekriven samo v pomenu B, bosta prikazani samo povezavi med izrazoma (3a) in (3b) ter med (3a) in (3c), med izrazoma (3b) in (3c) pa ne:

(3a) *Kar seješ, to žanješ* – A: izraža, da je uspeh odvisen od truda; B: izraža, da kdo s svojim ravnanjem vpliva na to, kako drugi ravnajo z njim;

(3b) *Vsak je svoje sreče kovač* – A: izraža, da vsak sam vpliva na svoje življenje, na ugoden potek česa;

(3c) *Kakor ti meni, tako jaz tebi* – B: izraža, da kdo s svojim ravnanjem vpliva na to, kako drugi ravnajo z njim.

2. 3. 2. Nadpomenskost (hipernimija) in podpomenskost (hiponimija)

V primeru ekstenzivne nadpomenskosti (hipernimije) gre po Ďurču (2012: 101–102) za izraza, ki sta pomensko povezana, se pa razlikujeta v splošnosti pomenov. V primeru prvega pregovora se nujnost truda veže na širši razpon področij prizadevanj in s tem tudi različnih dosežkov, v primeru drugega pregovora pa gre za trud, ki je ožje zamejen (delo za plačilo oziroma pridobivanje osnovnih dobrin):

(4a) *Brez potu ni medu* – izraža, da se je za dosežek, uspeh treba potruditi;

(4b) *Kdor ne dela naj ne je* – izraža, da je kdo do koristi, osnovnih dobrin upravičen le, če opravi svoje delo.

Iz slovarskih zgledov lahko razberemo, da sta pregovora zamenljiva v zgledih (5c-e) za podpomenko, v zgledih (5a-b) za nadpomenko pa ne:

(5a) Šefi nordijskih disciplin vedo, da mojstri ne padajo z nebes. Tekači sedaj dobro vedo, da *brez potu ni medu*;

(5b) Motivi za fitnes so lahko različni: hujšanje, izboljšanje postave, krepitev mišičnih sklopov in srčnožilnega sistema. To pa zahteva čas, odrekanje in trdo delo. Če kje, velja tu, da *brez potu ni medu*;

(5c) Kje se je izgubilo zavedanje, da moramo delati, če hočemo preživeti, in da *brez dela ni jela*?;

(5č) Marljivi, delavni in preračunljivi racionalisti sodijo v četrto skupino, ki se zaveda, da *brez dela ni jela*. Za vsak posel, zaslužek in dobiček je treba najprej nekaj storiti;

(5d) Očitno je namen vlade in ministrstva za delo onemogočiti pridobiti polno pokojninsko dobo, s tem pa še manjšo pokojnino od tiste zajamčene. Ja, od česa pa bomo živeli? *Če ni dela, ni jela*, pravi pregovor;

(5e) Predstavniki sedme sile smo morali v slogu pregovora *najprej delo, potem jelo* sprva opraviti svoje službene obveznosti, potem pa smo se lahko spravili na dobrote.

Pri intenzivni nadpomenskosti (hipernimiji) gre po Ďurču (2012: 101–105) za razliko v širini pomenov (npr. le negativni ali pozitivni ali oboje hkrati). Naslednja paremiološka izraza se razlikujeta v tem, da prvi (nadpomenski) vključuje moški in ženski spol, drugi (podpomenski) pa le moškega:

(6a) *Jabolko ne pade daleč od drevesa* – izraža, da je otrok po kakšni lastnosti, zanimanju, nadarjenosti podoben staršem ali enemu izmed njih;

(6b) *Kakršen oče, takšen sin* – izraža, da je sin po kakšni lastnosti, zanimanju, nadarjenosti podoben očetu.

Pregovora sta zamenljiva v besedilih, v katerih nastopata oče in sin, v besedilih, v katerem nastopata mati in sin, mati in hčerka ali oče in hčerka, pa ne.

2. 3. 3. Protipomenskost (antonimija)

Enako motiviranih protipomenskih (antonimnih) paremij je malo (Meterc 2013: 373). Taka sta naslednja izraza:

(7a) *Obleka naredi človeka* – izraža, da so oblačila bistvena za človekovo pojavnost, dostojanstvo, ugled, vtis, ki ga naredi na druge;

(7b) *Obleka ne naredi človeka* – izraža, da oblačila niso bistvena za človekovo pojavnost, dostojanstvo, ugled, vtis, ki ga naredi na druge.

Opozoriti je treba, da pri sistemskih paremioloških protipomenkah seveda ne gre za mehanično zanikanje kateregakoli izraza; oba zgoraj navedena izraza sta v slovenščini ustaljena, v besedilih pogosta in med govorci poznana; prvi je poznan ok. 83 % govorcem, drugi okoli 66 % (Meterc 2013: 372).

Razmerje med enako motiviranimi protipomenkami lahko opišemo kot pravo protipomenskost. Med različno motiviranimi protipomenkami je takih izrazov zelo malo, več pa je izrazov, ki izhajajo iz različne frazeološke motivacije in so delno protipomenski (Meterc 2013: 373), saj imajo poleg nasprotnih tudi kakšne dodatne pomenske sestavine, npr.:

(8a) *Molk je zlato* – izraža, da se je kdaj iz previdnosti, preudarnosti, uvidevnosti najbolje odzvati z molkom; izraža, da je molk koristen;

(8b) *Kdor jezika špara, kruha strada* – izraža, da je za dosego cilja treba željo, mnenje, pobudo izraziti; izraža spodbudo h govornemu dejanju, utemeljitev govornega dejanja.

Nekaj primerov protipomenskosti bomo predstavili tudi v naslednjem podpoglavju.

2. 3. 4. Razmerje med antiparemijo, njenim izhodiščnim izrazom in izrazi, ki so pomensko povezani z izhodiščnim izrazom

Poleg antipregovorov, ki nastanejo s parodičnim posegom v pregovor (Mieder 2004: 28) in se jim paremiologija sistematično posveča od 80. let 20. stoletja dalje, obstajajo še drugi žanri, ki nastajajo s parodiranjem (in ustaljevanjem teh parodij). Velerizmi so z vidika zgradbe poseben žanr (Mlacek 1986: 157, Grzybek 1994: 287), ki lahko nastane iz pregovorov in tudi drugih izrazov (npr. iz pragmatičnega frazema *Bomo videli* nastane velerizem *Bomo videli,*

je rekel slepec)[2]. Mlacek (2009: 139) si zastavlja vprašanje, zakaj ni prišlo do niza podobnih terminov kot npr. antirek ali antiparemija. To si razlaga kot posledico dojemanja pregovora kot središčnega paremiološkega žanra. Tudi ob delu s slovenskim paremiološkim gradivom smo naleteli na take izraze, npr. na antirek *Iz tega kruha ne bo moke* (iz izhodiščnega reka *Iz te moke ne bo kruha* s pomenom »opisuje situacijo, v kateri je jasno, da se želja, napoved ne bo uresničila, da prizadevanje ne bo uspešno«) ter na antivražo/antiverovanje *V tretje gre Rado* (iz izhodiščne vraže/verovanja *V tretje gre rado* s pomenom »izraža verovanje, da po dveh poskusih nekaj mora uspeti«). Poznamo celo primere ustaljenih parodij besednozveznih frazemov, kakršen je v slovenščini *vrniti milo za žajfo* (iz frazema vrniti *milo za drago* s pomenom »maščevati se za žalitev, krivico tako ali še huje, kot je bila storjena«), zaradi česar menimo, da bi bilo smiselno v frazeološko terminologijo uvesti še splošnejši termin *antifrazem*. V nadaljevanju bomo predstavili pomensko povezane paremiološke iztočnice antislogana *Vsi za enega, eden zase*, ki je nastal iz frazeologiziranega slogana *Vsi za enega, eden za vse*.

Antipregovor *Kdor drugemu jamo koplje, je grobar* je v slovarju povezan s svojim izhodiščnim pregovorom *Kdor drugemu jamo koplje, sam vanjo pade* s pomenom »izraža, da je kdo zaradi svojega škodoželjnega delovanja prej ali slej ustrezno kaznovan; opisuje situacijo, ko koga doleti to, kar je skušal zlega storiti drugemu«. Antipregovor je opremljen s pomensko razlago »izraža šaljiv komentar na prepričanje, da je kdo zaradi svojega škodoželjnega delovanja prej ali slej ustrezno kaznovan; izraža šaljiv komentar na situacijo, ko koga doleti to, kar je skušal zlega storiti drugemu«. S tem antipregovorom je pomensko povezan še antipregovor *Kdor drugemu jamo koplje, potrebuje kramp in lopato,* ki izhaja iz istega pregovora, ter naslednje sopomenke izhodiščnega pregovora:

(9a) *Bog ima dolgo šibo*;
(9b) *Za vsako rit se šiba najde*;
(9c) *Za vsako rit raste palica*;
(9č) *Vsaka rit pride na svoj sekret*;
(9d) *Bog ne plačuje vsako soboto*;
(9e) *Vse se vrača, vse se plača*;
(9f) *Vsaka palica ima dva konca*;
(9g) *Kar seješ, to žanješ*;

[2] Velerizmi lahko nastanejo celo iz enobesednih izrazov, ki so pogosto rabljeni v samostojni povedi oziroma imajo ustaljeno pragmatično funkcijo, kakor je to v primeru slovaške ustreznice (*Uvidíme, povedal slepý*) omenjenega slovenskega velerizma.

(9h) *Kdor ne uboga, ga tepe nadloga.*

Antipregovori so pogosto v pomenskem smislu samo parodija izhodiščnega pomena, včasih pa poleg tega nosijo tudi dodaten, nov pomen in težijo k pomenskemu osamosvajanju. V primeru antipregovora je dodatni pomen nasproten pomenu izhodiščnega pregovora:

(10a) *Kdor ne dela, naj ne je* – izraža da je kdo do koristi, osnovnih dobrin upravičen le, če opravi svoje delo;

(10b) *Kdor ne dela, naj vsaj je* – izraža šaljiv komentar na prepričanje, da brez dela, truda, ni mogoče pričakovati koristi; izraža, da je prehranjevanje za koga nujna potreba ne glede na okoliščine.

Oglejmo si še primer velerizma *Stvar okusa, je rekla opica, ko je drek žrla*, ki je nastal iz reka *Stvar okusa* s pomenom »izraža, da glede okusa velja subjektivno merilo; izraža, da imajo ljudje različne okuse, zanimanja, načine delovanja«. Velerizem ima pomensko razlago: »šaljiv komentar na prepričanje, da glede okusa velja subjektivno merilo; izraža šaljiv komentar na prepričanje, da imajo ljudje različne okuse, zanimanja, načine delovanja«. Z njim je pomensko povezan še en velerizem s sopomensko osnovo (pregovor *Vsak ima svoj okus*) in enako motivirano dopolnitvijo: *Vsak ima svoj okus, je rekla opica, ko je drek jedla*. Poleg tega je povezan s sinonimi svojega izhodiščnega izraza (*Stvar okusa*):

(11a) *O okusih se ne razpravlja.*

(11b) *Kakor komu paše.*

(11c) *Vsak ima svoj okus.*

(11č) *Okusi so različni.*

(11d) *Vsake oči imajo svojega malarja.*

(11e) *Vsak po svoje boga moli.*

(11f) *Sto ljudi, sto čudi.*

(11g) *Vsakemu svoje.*

Poleg antipregovorov in velerizmov imamo trenutno v slovarju še antislogan *Vsi za enega, eden zase*, ki je pomensko povezan z izhodiščnim sloganom *Vsi za enega, eden za vse* s pomenom »izraža poziv k solidarnosti, vzajemni pomoči«. Pomenska razlaga tega izraza je dvojna, pri čemer je drugi pomen protipomenski v razmerju do pomena izhodiščnega pregovora: »izraža šaljiv komentar na poziv k solidarnosti, vzajemni pomoči; opisuje situacijo, ko kdo solidarnost drugih izkorišča, sam pa deluje sebično«.

Ta antislogan je povezan še s pregovorom *V slogi je moč*, ki je s pomenom »izraža, da je s sodelovanjem kaj lažje opraviti, doseči« temu sloganu blizu, vendar gre le za delno sopomenskost, kar je razvidno iz zgledov za pregovor,

izmed katerih bi bila zamenjava s sloganom lahko ustrezna le v prvem in drugem primeru, v tretjem pa ne:

(12a) Že od mladih nog nas preko pravljic učijo, da *je v slogi moč*. Da je treba sodelovati, če želimo doseči maksimalni učinek.

(12b) Držita se tudi načela, da *je v slogi moč*, zato si pri vsem priskočita na pomoč.

(12c) Kompleksni matematični modeli lahko od inženirjev in raziskovalcev zahtevajo sodelovanje z matematiki. Sicer pa, *v sodelovanju je moč*!

Dodajmo še, da je nadalje pregovor *V slogi je moč* povezan s podpomenskim pregovorom *Veliko psov ulovi zajca* s pomensko razlago »izraža, da številčnost koga ali česa pomeni učinkovitost, zlasti v boju, tekmi«, ki pa s prej omenjenima sloganom in antisloganom v slovarju ni povezan.

2. 3. 5. Razmerje med frazeološkima replikama na isti stimul

V *Slovarju pregovorov in sorodnih paremioloških izrazov* prikazujemo nekonvencionalne frazeološke replike, ki so definirane kot ustaljene, nepričakovane in neustrezne, večinoma humorne ali absurdne replike osebe B na izjavo osebe A (Meterc, Pallay 2020: 212), npr. *Toliko kot včeraj ob tem času* na vprašanje *Koliko je ura?*. Frazeološkim replikam je v svetovnem merilu največ pozornosti posvetil Bondarenko, ki je izdal tudi slovar takih izrazov v ruščini (Bondarenko 2013).

Smiselno se zdi, da v slovarju hkrati prikazujemo vse frazeološke replike na isti stimul (izjavo osebe A). Uporabniki slovarja tako lahko primerjajo frazeološke replike s sorodnimi ali tudi drugačnimi mehanizmi vzpostavljanja vezi z istim stimulom (Meterc, Pallay 2020: 215–216) – pogosto gre za zvočno ujemanje (npr. A: Kaj? B: Mačka ima pa rep nazaj.), igro z večpomenskostjo določene leksikalne sestavine stimula ali pa homonimijo, paronimijo sestavine stimula s sestavino replike (npr. A: A gre? B: Mora greti.). Paremiološki iztočnici med seboj nista povezani zaradi lastnega pomena, ki ga je zaradi situacijske neustreznosti in pogoste absurdnosti tega tipa replik težko določiti, temveč zaradi enake okoliščine rabe (izjave govorca A v vlogi stimula). Pri paremiološki slovarski iztočnici *Mali lonec v velikem*, ki je nekonvencionalna frazeološka replika na vprašanje o jedilniku (*Kaj bo za kosilo?*), je navedena replika *Oziranci* na isto vprašanje.

Pri nekonvencionalnih frazeoloških replikah je pomembno, da v pomenski razlagi slovar navaja, kaj točno sporoča stimul. Včasih se zgodi, da obliki, ki zvenita enako, ne predstavljata enakega stimula in sicer zaradi različnih

omejitev rabe, ki so lahko vezane na čisto pragmatične okoliščine, kakor v naslednjem primeru:

(13a) *Prosi koga drugega* – »izraža šaljiv, igriv, namerno neumesten odziv na izjavo *Prosim* na začetku telefonskega pogovora«;

(13b) *Kaj prosiš, delat pojdi* – »izraža šaljiv, igriv, namerno neumesten odziv na izjavo *Prosim* v pomenu prošnje ali na začetku telefonskega pogovora«.

Kot vidimo, gre v prvem primeru za zožitev pragmatične funkcije stimula, v drugem primeru pa za repliko, ki se odziva na stimul v več pomenih. Menimo, da je za uporabnike slovarja možnost primerjave teh replik koristna.

3. Sklep

Prednostno uvrščanje pomensko povezanih paremij v *Slovar pregovorov in sorodnih paremioloških izrazov* se odraža v tem, da ima več kot polovica izmed trenutno 400 objavljenih iztočnic v tem slovarju podatek o pomensko povezanih iztočnicah. Ob izdelavi in medsebojni primerjavi pomenskih razlag moramo upoštevati tipske lastnosti paremioloških žanrov – tudi redkejših, ki smo jih opisali v pričujočem članku. Uporabnik slovarja lahko primerja slovarske zglede pomensko povezanih paremioloških iztočnic, primerja pa lahko (že s pomočjo tooltipa) tudi njihove pomenske razlage. Ker nekonvencionalne frazeološke replike niso bile sistematično prikazane še v nobenem slovenskem slovarju, se nam zdi še posebej smiselno, da izkoristimo možnost povezovanja iztočnic v slovarju tako, da slovar prikazuje različne replike na enak ali podoben stimul.

Pomenske razlage nastajajo s pomočjo opazovanja večjega števila zgledov rabe določene paremije, pomenska razmerja med paremijami pa dodatno preverjamo s hipotetičnimi zamenjavami paremij v zgledih s paremijami, ki so jim po pomenu morda blizu. Primerjava pomensko povezanih paremioloških iztočnic pogosto vpliva na večjo natančnost njihovih pomenskih razlag.

Literatura

Бондаренко, В. Т. (2013), *Ответные реплики в русской диалогической речи: словарь*, Тула

Dolník, Juraj (1987), "Logické princípy organizácie slovnej zásoby", *Slovenská reč* 52/3, 129–138.

Ďurčo, P. (2012), "Typológia ekvivalentnosti vo frazeológii. Na príklade ruských, slovenských a nemeckých parémií", u: K. Buzássyová, B. Chocholová, N. Janočková, ur., *Slovo*

v slovníku. Aspekty lexikálnej sémantiky – gramatika – štylistika (pragmatika), 91–102, Veda, Bratislava
Grzybek, P. (1994): "Wellerism", u: W. A. Koch, ur., *Simple Forms. An Encyclopaedia of Simple Text-Types in Lore and Literature [Bochum Publications in Evolutionary Cultural Semiotics 4]*, 286–292, Brockmeyer, Bochum
Čermák, František (2014), *Proverbs: their lexical and semantic features*, The University of Vermont, Burlington
Meterc, Matej (2013), "Antonimija enako motiviranih paremioloških enot (primeri iz slovenščine in slovaščine)", *Slavistična revija* 61/2, 361–376.
Meterc, Matej (2017), *Paremiološki optimum: najbolj poznani in pogosti pregovori ter sorodne paremije v slovenščini*, Založba ZRC, ZRC SAZU, Ljubljana
Meterc, Matej (2019), "Analiza frazeološke variantnosti za slovarski prikaz v eSSKJ-ju in SPP-ju", *Jezikoslovni zapiski* 25/2, 33–45.
Meterc, Matej (2021), "Aktualna raba in pomenska določljivost 200 pregovorov in sorodnih paremioloških izrazov", *Jezikoslovni zapiski* 27/1, 45–58.
Meterc, Matej, Pallay, Jozef (2020), "Nekonvencionalne replike v slovenščini z anketno raziskavo med slovenskimi govorci", *Slavistična revija* 68/2, 211–227.
Mlacek, Jozef (1983), "Problémy komplexného rozboru prísloví a porekadiel", *Slovenská reč* 48/2, 129–140.
Mlacek, Jozef (1986), "Wellerizmy, problematika ich vymedzenia a prekladania", *Jazykovedný časopis* 32/2, 157–166.
Mlacek, Jozef (2009), "Antiprísloviе a príbuzné útvary: K niektorým súčasným premenám v paremiológii a jej pojmosloví", *Slovenská reč* 74/3, 135–148.

PRESENTATION OF SEMANTICALLY RELATED ENTRIES IN THE DICTIONARY OF PROVERBS AND SIMILAR PAREMIOLOGICAL EXPRESSIONS

Abstract

Dictionary of Proverbs and Similar Paremiological Expressions lists semantically related entries for each paremiological expression, if they have already been included in the dictionary. The article first presents the first paremiological dictionary of the Slovenian language, which is being created at The Fran Ramovš Institute of the Slovenian Language (Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts). The first dictionary entries were published on the Fran.si webpage in 2020, and since then new dictionary entries have been added once a year. Currently, 400 paremiological expressions (mostly proverbs but also other) are included in the dictionary. The information on semantically related paremiological expressions shows the connections between synonyms, hypernyms, hyponyms and antonyms. In the analysis, we help ourselves with the typology of semantic relationships presented by Peter Ďurčo. The lexicographical information on semantically related paremiological expressions also provides

a connection between (phraseologically fixed) anti-proverbs and proverbs from which these anti-proverbs were created. Similarly, in the dictionary, wellerisms and the expressions from which they were formed are linked. In the article, we touch upon the issue of a wider group of paremiological genres that are created through parody (so-called antiparemias), which Jozef Mlacek pointed out. The special feature of this paremiological dictionary is the display of semantic relationships between phraseological replies that respond to the same or similar stimuli. All the mentioned semantic relationships are shown in the article with concrete paremiological expressions, their explanations of meaning and examples of usage. The article also explains to what degree the display of semantic connections between paremiological expressions affects the choice of paremiological expressions presented in the dictionary.

Key words: paremiology, phraseology, lexicography, dictionary, phraseological semantics